

III. ОСВІТА, НАУКА, ДУХОВНІСТЬ, КУЛЬТУРА ТА СПОРТ

УДК 94 (477.63) : 286.12 – 054.62 «1789/18»

Б. О. Глущенко

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

Подано короткий нарис особливостей у формуванні системи початкової освіти менонітів Катеринославщини.

Ключові слова: освіта, меноніти, Катеринослав, Південна Україна.

Коротко характеризуються особливості формування системи начального образования меннонитов Екатеринославщины.

Ключевые слова: образование, меннониты, Екатеринослав, Южная Украина.

The article is devoted to the features of formation of primary Mennonite's education in Katerinoslav.

Key words: education, mennonites, Katerinoslav, Southern Ukraine.

Особливість південноукраїнського регіону впродовж другої половини XVIII й усього XIX ст. полягала в етнічній та конфесійній строкатості населення. Поряд із переважно православним населенням існували поселення католиків, лютеран, молокан, духоборів. Окрему етноконфесійну спільноту становили меноніти, які змогли зберегти власну самобутність на території Півдня України завдяки особливостям свого віровчення. При їхньому оселенні були створені менонітські округи. Зокрема, у 1789 р. до Катеринославського повіту прибуло 228 сімей із Пруссії. У 1790 р. закінчилося облаштування восьми менонітських колоній – Хортицької, Кронсвейде, Острів Хортиця, Ейнлаге, Нейенбург, Шенгорст, Розенталь, Нейендорф, які були в подальшому об'єднані в Хортицький менонітський округ [8, с. 87]. Протягом 1795–1796 рр., поступово розселившись у Новомосковському та Олександрівському повітах, меноніти утво-

рили селища Шенвіз і Кронсгартен [10, с. 251]. Загалом до кінця XIX ст. в Катеринославській губернії, за даними А. А. Веліцина, було засновано п'ятдесят одну менонітську колонію [3, с. 202].

Населення менонітських колоній жило своїм специфічним замкнутим життям, що було обумовлено як етнічним походженням менонітів, так і їх відносно привілейованим станом у цілому. Спосіб життя менонітів проявлявся як в моралі, звичаях, традиціях, так і в їхній повсякденній поведінці [12, с. 234].

Школа й освіта відігравали одну з провідних ролей у житті менонітських колоній, що багато в чому пояснювалось їхніми традиціями. Школу меноніти вважали одним із найсуттєвіших факторів у вихованні молодого покоління. Такий підхід обумовлювався тим, що менонітські духовні старости із самого початку переселення займалися практично всіма справами освіти й використовували свій вплив перш за все для того, щоб в умовах іншого конфесійного та інонаціонального оточення зберегти власну самобутність.

Головними рисами подібних шкіл у менонітських колоніях були, по-перше, загальна обов'язковість навчання всіх без винятку дітей шкільного віку, по-друге, тісний зв'язок школи з громадою, яка практично без допомоги уряду утримувала школу на свої кошти. По-третє, керівництво школою здійснювалося безпосередньо з боку духовних старійшин. Пастори намагалися зберегти школу від нагляду царського уряду, перешкоджали спробам її русифікації, але водночас чинили опір змінам шкільних програм на користь світських предметів. Усе це робилося для того, щоб школа менонітів залишалася осередком етнічної й релігійної самобутності переселенців [2, с. 132].

Будівництво шкіл у колоніях не завжди було під силу новосельцям, тому діти часто займалися в молитовному будинку, в одному з порожніх будинків або вдома у вчителя (особливо це стосується періоду кінця XVIII – 20-х рр. XIX ст.) [11, с. 148]. Загалом окремих шкільних приміщень було мало. І це цілком зрозуміло: урядовці не вважали колоністську школу необхідним елементом життєдіяльності колоній, тому на їх будівництво виділяли дуже обмежені кошти, частіше фінансування не було взагалі. Спорудження шкільних будівель почалося в основному на початку XIX ст., коли економічні умови дозволили колоністам це здійснити самим, без допомоги держави [4, с. 76]. І поступово вже до середини століття кожна колонія мала власну, зазвичай кам'яну школу.

Не менш складним завданням було знайти вчителя для нової

школи. Через гостру нестачу кваліфікованих кадрів шкільними вчителями призначали людей з низьким рівнем знань, які володіли лише елементарними азами грамотності. Причому викладачі не обов'язково мали бути представниками менонітської віри. Іноді вчителями призначали ремісників, шевців або кравців, які в пошуках підробітків брались і за вчителювання. У таких випадках заняття проводилися в домівці ремісника, який одночасно займався ремісництвом і викладав. Наприклад, учитель-кравець звільняв у своєму будинку частину столу для занять, а поруч шив. По один бік стола сідали хлопчики, по інший – дівчатка. Як правило, дітям давали щось читати: Біблію, Катехизис чи абетку. Вони мали вивчити прочитане напам'ять, а потім розповісти «вчителю». Якщо учень погано вивчив урок і помилявся, «учитель» бив його палицею, ставив на горох чи вигадував якесь інше покарання. Якщо не знаходили ремісників, здатних викладати в школі, викладачами брали літніх жінок: ті проводили заняття в себе вдома [14, с. 105].

Покажовим є ще один приклад подібних занять: викладач у хатньому одязі, присьорбуючи чай, проводить «заняття» з учнями в досить неохайній хаті, один з учнів займається заколисуванням дитини вчителя, тоді як дружина викладача клопочеться по господарству, – і все це відбувається в одному приміщенні [14, с. 107].

Отже, один із проміжних висновків відносно засад початкової освіти, характерних як для менонітських колоній на Катеринославщині, так і для всього Півдня України, які ми можемо зробити в результаті наведеного матеріалу, може бути таким: у розвитку шкільної справи в досліджуваному регіоні на початковому етапі розселення менонітів, зокрема в 1820-ті рр., мали місце труднощі з приміщеннями, педагогічною й навчальною літературою, та загалом ця справа була ще нерозвиненою. Але, незважаючи на бідність, меноніти намагалися відкрити в кожному поселенні початкову школу й знайти людину, здатну навчити дітей хоча б азам письма та читання, а також співам релігійних гімнів. Засобом педагогічного впливу в подібних викладачів нерідко була палиця. Але батьки дітей менонітів змушені були закривати очі на це, оскільки, приділяючи більшу увагу господарству, аніж освіті, «мало розумілися в шкільних справах» [1, с. 70].

Після 1820-х рр. були намагання дещо покращити освітній стан, утім шкільна методика навчання все ж не вирізнялася ані різноманітністю, ані новаторством форм і методів. Усе ще тривало заучування матеріалу та застосування покарань, у тому числі й фізичних;

учні частіше опановували знання самостійно, ніж через пояснення вчителя.

Один із сучасників залишив спогади про методику викладання, що існувала в середині XIX ст. у колоністських школах: «Усі діти за обов'язкового навчання мають висиджувати вісім років, упродовж яких вони навчаються читати лише механічно, не вмюючи переказати двох рядків <...> арифметика проходить суто механічно і закінчується лише першими чотирма діями. Підручники використовуються видання 1795 р. Учителі взяті з писарів, підготовка їх дуже слабка, застосовується паличне покарання» [2, с. 134].

Матеріальний стан викладачів іноді залежав від того, в якій колонії вони працювали. Частіше за все праця вчителя була сезонною (викладали лише взимку, а навесні й восени – до початку та закінчення польових робіт), йому доводилося поєднувати заняття в школі з якоюсь іншою діяльністю. У більшості колоній у XVIII ст. індивідуальний статус учителя не забезпечував йому тверде матеріальне становище. Громада сама виплачувала йому платню, вчитель приймався на роботу на основі щорічної угоди з громадою про його утримання. Із початком літніх канікул учителі змушені були самі піклуватися про себе, оскільки кошти, які призначалися громадою для школи й платні, були незначними. Побут і проживання вчителів були гіршими порівняно з тим, що мали селяни-колоністи, оскільки вони мало розумілися в сільському господарстві й не звикли до великих фізичних навантажень. Не маючи навичок селянської праці, запрошені вчителі змушені були найматися на роботу на різні доступні їм посади, навіть пастухами. У пошуках кращої долі часто змінювали місцепроживання – але тільки з дозволу влади [5, с. 84].

Визначальним став наступний етап формування освітянських засад, особливу роль у якому відіграло їх підпорядкування в 1843 р. Молочанському менонітському сільськогосподарському союзу, очолюваному відомим просвітителем Йоганом Корнісом. Саме йому довелося стати тією особою, яка зробила спробу поліпшити систему освіти для менонітів усього Півдня України. Він вважав, що для правильного врегулювання питання шкільної освіти необхідні передусім добре підготовлені вчителі, здатні забезпечити успішність усього освітнього процесу.

У результаті проведених Й. Корнісом та його однодумцями перетворень стан освіти значно покращився, зокрема була прийнята інструкція, що регламентувала діяльність освітніх закладів. Нею передбачалися: по-перше, розробка тарифної сітки оплати педагогічної

праці, по-друге, обов'язковість іспитів для викладача перед прийняттям його на роботу. Крім того, в інструкції йшлося про об'єднання колоній у навчальні райони. До кожного з них призначалися інспектори – два вчителі, які мали регулярно доповідати сільськогосподарському союзу про стан шкільної освіти в інспектованих закладах [6, с. 150]. Для викладачів вводилася низка загальнообов'язкових правил та настанов щодо навчальної роботи з дітьми, зокрема намагання зацікавити дитину навчанням, не застосовувати покарань, якщо дитина не зрозуміла навчального матеріалу, а навпаки – спромогтися зрозуміліше пояснити матеріал тощо [13, с. 794].

У 1869 р. була створена Молочанська менонітська училищна рада, яка піклувалася організацією шкільної освіти, наймала і звільняла вчителів. Для більш ефективного управління було створено кілька філій, зокрема в Херсонській та Катеринославській губерніях, які повністю перебрали на себе всі особливості освітянських перетворень та нововведень, характерних для Молочанських колоній. Кількість навчальних закладів змінювалася залежно від числа колоній. Так, у 1830 р. існувало 92 школи на Півдні України, а вже через 50 років (у 1880 р.) тільки в Таврійській губернії їх нараховувалося 145, у Херсонській – 103, у Катеринославській – 89 [7, с. 10].

Найбільш розгалужена мережа шкіл функціонувала в Молочанській менонітській та Молочанській колоністській округах Таврійської губернії – відповідно 44 і 24 школи, а також у Маріупольській колоністській та Хортицькій менонітській округах Катеринославської губернії – 23 і 17 навчальних закладів. Низькі темпи будівництва шкіл залишалися у Бердянській колоністській окрузі Таврійської губернії, де діяло лише 4 школи; стільки ж їх було в Йозефстальській колоністській окрузі на Катеринославщині [2, с. 134]. Ці обставини позначалися на наповнюваності навчальних закладів. У менонітських колоніях, зокрема в Катеринославській губернії (у середньому), на одну школу припадало 82 учні [9, с. 413]. У тих округах, де шкіл було мало або вони були невеликими, діти навчалися у переповнених класах, навіть у дві зміни.

У 1835 р., за вказівкою Катеринославської контори опікунства, у Гальштадті було відкрито центральне училище, одне з провідних завдань якого полягало в підготовці менонітських учителів [1, с. 71]. У 1843 р. завідування менонітськими школами передали Молочанській та Хортицькій сільськогосподарським громадам, кожній у своїй окрузі [1, с. 74].

Уже на початку XIX ст. в менонітських колоніях склалася певна

специфіка системи навчання. У початкових школах (восьмирічках) навчалися хлопчики та дівчатка віком від 7 до 14 років, як правило до конфірмації. Офіційно рік тривав із 1 вересня по 1 (або 15) травня, але фактично він скорочувався, бо діти повинні були допомагати батькам у сільськогосподарських справах. А вже в середині XIX ст. відбулися певні зрушення в організації навчально-виховного процесу, методиці викладання, сформувалися загальні стандарти. Головним завданням початкової освіти вважалося навчання дітей читання, письма й рахування; учні мали завчити напам'ять Катехизис і одержати основні поняття про догмати віри, вивчали географію. Навчання здійснювалося німецькою мовою [2, с. 134].

Отже, на основі викладеного можемо сказати, що в менонітських громадах, в інших для їх мешканців історичних та географічних умовах, відтворюється досвід шкільного будівництва без державного втручання. Продовження традиції практично не залежало від матеріальних факторів, від рівня добробуту переселенців. Але слід зауважити, що певні економічні труднощі все ж мали місце, що деякою мірою пояснює освітянський стан 1820-х рр. Однак із початком 40-х рр. цю ситуацію, завдяки реформам Й. Корніса, було кардинально змінено, хоча необхідні були доопрацювання.

Безумовно, важливе місце в системі освіти належало вчителів. Якщо в перші роки після переселення цю посаду на Катеринославщині й загалом на Півдні України посідали всі охочі, то зі зміцненням матеріального становища й розширенням мережі навчальних закладів виникало питання щодо підготовки професійних педагогів. Проблема вирішувалася шляхом заснування в колоніях спеціальних навчальних закладів – вони отримали назву «центральні училища». Також слід зазначити, що освіта і в Молочанських колоніях, і в колоніях Катеринославщини була однотипною. Це пояснюється тим, що Молочанські колонії відігравали роль своєрідного центру організації менонітської шкільної освіти, а освітні заклади Катеринославщини поширювали освітянську політику цього центру.

Одним із чинників, що сприяв успіхові в розвитку менонітських шкіл, можна вважати відсутність вертикалі влади в менонітських громадах, а також особливості ставлення до влади, засновані на специфіці віросповідання. Це сприяло соціальній мобільності та політичній гнучкості менонітів. Важливим є й те, що, будучи замкненою спільнотою, меноніти являли собою приклад самоорганізації, певного усвідомлення першочерговості освіти для нового покоління незалежно від матеріальних статків родин учнів. Такі пере-

конання яскраво говорили про їх погляди на освітянську сферу як на одне з першочергових завдань конгрегацій.

Бібліографічні посилання

1. **Бондарь С. Д.** Секта меннонитов в России / С. Д. Бондарь. – СПб., 1916.
2. **Васильчук В.** Розвиток освіти в німецьких поселеннях Катеринославщини, Херсонщини та Таврії (кін. XVIII – поч. XX ст.) / В. Васильчук // Наукові зошити ф-ту Львів. ун-ту. – 2008. – № 1. – С. 131–137.
3. **Велицын А. А.** Немцы в России / А. А. Велицын. – СПб., 1893.
4. **Герман А. А.** История немцев России / А. А. Герман, Т. С. Илларионова, И. Р. Плева. – М., 2005.
5. **Ермолов В. А.** Особенности системы образования в национальных школах российской империи: немецкие школы / В. А. Ермолов // Общество. – 2009. – № 3. – С. 81–89.
6. **Задерейчук І. П.** Організаційно-правова діяльність Йогана Йогановича Корніса / І. П. Задерейчук // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 147–152.
7. **Задерейчук І. П.** Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789–1938 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. П. Задерейчук ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005.
8. **Ипатов А. И.** Меннониты: вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности / А. И. Ипатов. – М., 1978.
9. **Клаус А.** Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869.
10. **Машкін О. М.** Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу / О. М. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 241–265.
11. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова [и др.] ; под ред. С. И. Бобылевой. – Д., 1999.
12. **Романюк М. В.** Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст. – 1917 р.) / М. В. Романюк // Записки наук.-дослід. лаб. історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – 2001. – № 6. – С. 234–240.
13. **Friesen P. M.** The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911) / P. M. Friesen. – Fresno : Protestant Spiritual Tradition, 1978. – 1065 p.
14. **Goertz H.** The Molotschna settlement / H. Goertz. – Winnipeg : CMBC, 1992. – 250 p.

Надійшла до редколегії 17.11.2012 р.